

Mapes, plànols i croquis en la documentació històrica de les terres de Lleida, segles XVII-XX

ENRIC VICEDO-RIUS*

La geografia, com a ciència social que treballa sobre el significat de la ubicació en l'espai de les diverses activitats humanes, ha anat històricament molt relacionada amb la història, ciència que analitza el canvi i les permanències de l'activitat de les societats humanes. Aquesta interacció entre geografia i història la trobem en obres de l'Escola dels *Annales*.¹ La cartografia és un instrument que l'historiador empra per reconstruir la realitat canviant inserint-la en les ubicacions que s'estan estudiant.

L'objectiu d'aquest treball és un altre. Volem apropar-nos a l'ús que feien les classes senyorials, els grans propietaris i les autoritats públiques de les terres de Lleida des de l'edat moderna fins mitjan segle xx dels instruments de representació gràfica en un sentit ampli. Mapes, gràfics i croquis i representació de les realitats que els preocupaven. I volem esbrinar les possibilitats que aquests materials aporten a l'estudi històric. Processos de colonització, d'extensió del reg o d'introducció de nous impostos són exemples que aporten documentació que permet ubicar en l'espai les activitats econòmiques en un marc històric concret i canviant. Per exemple, els senyors de les terres de Lleida estan preocupats pel manteniment del cobrament de les rendes senyorials per la qual cosa l'instrument del qual tenen una cura especial és el cap-

* Catedràtic d'Història i Institucions Econòmiques. Departament d'Història. Universitat de Lleida. enric.vicedo@udl.cat. http://web.udl.es/usuarios/c4083907/Linies_de_recerca_i_publicacions.htm

1. BLOCH, Marc (1931, 1978). *La historia rural francesa: caracteres originales*. Barcelona: Crítica.

FIGURA 1

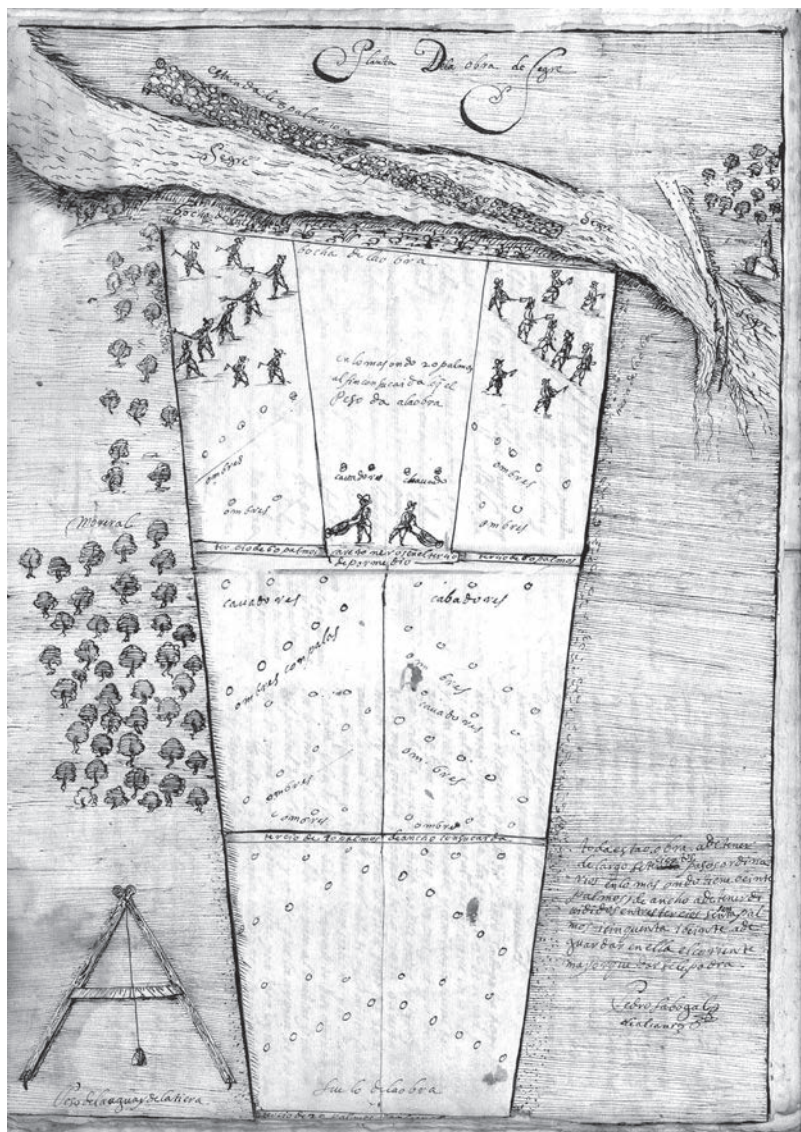
La vall del riu Corb. Font: pintura conservada al Monestir de Vallbona de les Monges, v. 1580.

La segona figura és una il·lustració que presenta Pedro Sabogal d'Alcanyís a la Paeria i està adjunta al contracte fet, el 30 de març de 1635, entre els paers i Pedro Sabogal. Segurament volia donar bona impressió vist l'elevat pressupost de l'obra. Mirant aquesta documentació, sembla que un conveni anterior amb un altre constructor no va reeixir el mateix any. L'objectiu del contracte era fer

una séquia gran damunt del pont de pedra del riu de Segre de dita ciutat a fi y effecte que lo dit riu de Segre, que ara de present deyxat lo alveo Antich descorre y passe per y entre los monestirs de St. Agustí y la Trinitat y les cases del Cappont de dita ciutat, torne a son alveo antich y passe per davall dit Pont de pedra mitjansant dita sequia per dit Sabogal fahedora...²

2. Arxiu de la Junta de Sequiatge (AJS), Fons digitalitzat, caixa 08, carpeta 1638, 1638.pdf, *Quadern en lo qual se continuaran tots los apunts tindrà los senyors Pahers y Elets per lo mag^{ch} Concell General en y sobre tornar la Aygua del Riu de Segre a son Alveo Antich*, "Capitulació y avinensa feta per y entre la ciutat de Leyda de una y Pedro Sabogal argenter de la vila de Alcañís de altra", f. 21v i ss.

FIGURA 2

Projecte d'obra que presenta Pedro Sabogal el 1635. Font: Arxiu de la Junta de Sequiatge, Fons digitalitzat, caixa 08, carpeta 1638, 1638.pdf, Quadern en lo qual se continuaran tots los apunts tindrà los senyors Pahers y Elets per lo mag^{ch} Concell General en y sobre tornar la Aygua del Riu de Segre a son Alveo Antich, "Capitulació y avinensa feta per y entre la ciutat de Leyda de una y Pedro Sabogal argerter de la vila de Alcañís de altra", f. 21v i s.

Tot i la gran quantitat de plànols sobre Catalunya,³ no disposem d'una obra equiparable a la de John Ogilby, *Britannia... a Geographical and Historical Description of the Principal Roads thereof...* d'Anglaterra i Gal·les, editada el 1675 al seu taller d'impremta. La figura 4 és la primera part de la ruta des de Londres a Aberistwith, on es detallen els pobles, les granges i fins i tot els ponts, a més de les indicacions cap a altres llocs. Aquesta obra inicia una llarga tradició anglesa d'elaborar guies, com les dels ferrocarrils de començaments del segle xx. Guies iniciades per George Bradshaw i publicades per W. J. Adams, de Londres. Obres sobre Londres (*Bradshaw's Handbook to London*) o el continent europeu (*Bradshaw's Continental Railway Guide*). I caldrà afegir les guies Appleton, editades als Estats Units.

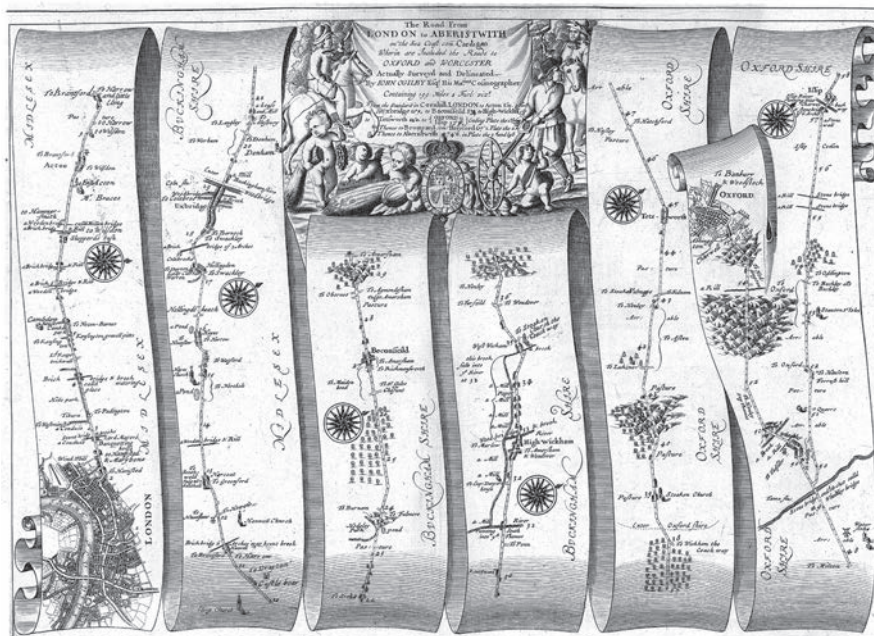
FIGURA 3

Mapa de les carreteres d'Anglaterra i Gal·les, 1675. Font: Ogilby, John (1675), *Britannia... Volum 1: A Geographical and Historical Description of the Principal Roads thereof*. Londres: Taller Ogilby.

3. Burgueño, Jesús (2001, director), *Atles de les viles, ciutats i territoris de Lleida*. Lleida: Diputació de Lleida – Col·legi d'Arquitectes de Catalunya. Demarcació de Lleida.

FIGURA 4

Primera part de la ruta des de Londres a Aberistwith. Font: Ogilby, John (1675), *Britannia... Volum 1: A Geographical and Historical Description of the Principal Roads thereof*. Londres: Taller Ogilby.

El cadastre a les terres de Lleida, segle XVIII

La introducció del cadastre a partir de 1716 genera una documentació sistemàtica i generalitzada on per cada poble i terme es té la relació de veïns i propietaris forasters i les diverses parcel·les que posseeixen. No sempre els primers cadastres i les “respostes generals” prèvies es feren seguint uns protocols clars i adequats. Dos exemples: l'errada de l'administració borbònica a l'hora d'atribuir cultius anuals quan sovint les terres es cultivaven, en part o en bona part, “un any per altre”. Així ho denunciava el representant de l'Ajuntament de Lleida a la Intendència de Catalunya:

La Ciudad de Lérida con la más devida atención a V. S^a. representa que las tierras de aquella huerta están sumamente cargadas según las clases en que se hallan distribuydas en el impresso orden del Sr.

Dn. Joseph Pedrajas de 24 de 10bre de 1716 corrigiendo el impreso orden del Sr. Dn. Joseph Patinyo de 28 de 8bre del mesmo anyo; de lo que se ha experimentado que muchos paysanos han dexado de cultivar sus tierras renunciando aquellas, por no poder suportar la crecida pecha del R^l impuesto, y censales a que las tenían obligadas, quedando así yermas e incultas todas las renunciadas a favor de los seculares y no exemptos reconociendo estos serles más provechoso el perder sus créditos no admitiendo las renunciaciones, que poseyendo las tierras pagar lo crecido de la R^l contribución, lo que con la aprobación de V. S^a se justificará.

Assimismo se ponen en la comprensión de V. S. que las tierras de 1ª calidad de sembradura no utilizan todos los anyos, y los que dan fruto es solamente en canyamo, o trigo, u ordio, o vino, deviendo entender lo expresado en la respuesta 5^a de las Respuestas Generales alternativamente, y no comulative, etc.⁴

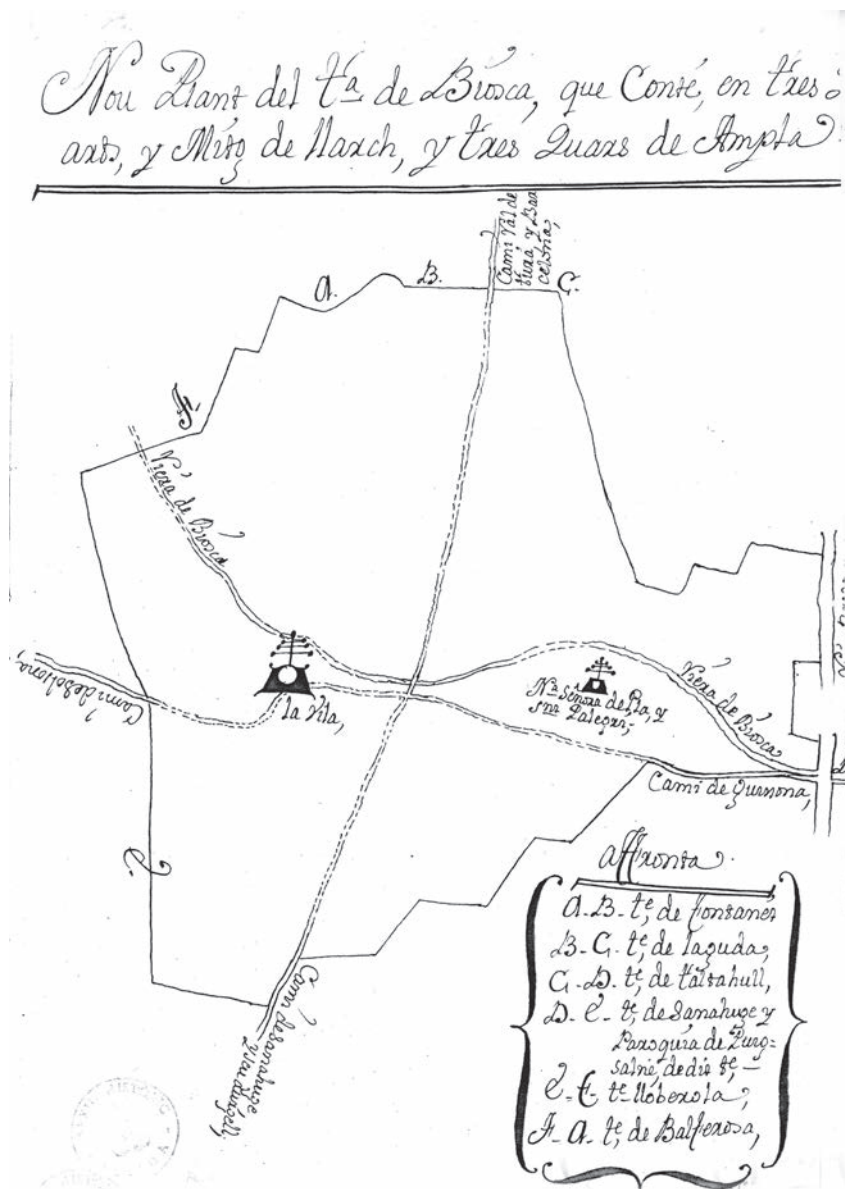
Un segon exemple, a Fontllonga (la Noguera), les autoritats locals no entengueren les qualitats i van manifestar que hi havia terres de primera i segona qualitat, però de fet no n'hi havia. A més, en lloc del jornal de Lleida de 1.800 canes quadrades empraren la faneca, que equivalia a un vint per cent del jornal esmentat. I era la segona unitat que preveia pel corregiment de Lleida el decret del cadastre, que indica explícitament que cinc "fanegadas" equivalien a un jornal.⁵ La càrrega del cadastre, que ja era gran en general en els primers temps d'aquest impost, encara ho fou més a Fontllonga perquè es carregà cinc vegades més del que ja hagués estat una imposició significativa. El resultat fou que

el anyo 1717, por razón de lo arriba expressado, sucedió que vino a dicho lugar una partida de cavallería, con un tiniente para cobrar la royal contribución, y por no poder pagar dicho lugar lo número tan crecido, se llevó dicho tiniente el regidor de dicho lugar presso a Lérida, en donde estuvo mucho tiempo, y por fin se llevan también los pocos de ganados avia en dicho lugar, lo que jamás se ha recabado; pero el más sencible fue que, para pagar el regidor de la prisión, y concluir la paga de dicho anyo fue menester algunos vecinos de dicho lugar venderse los pares de bueyes, y vacas de la labranza; y si han querido muchos dellos mantenerse en dicho

4. Arxiu Municipal de Lleida (AML), secció Segle XVIII, caixa 760, "Barcelona 15 de Henero 1718. Informe la cont^a y Soldevila".

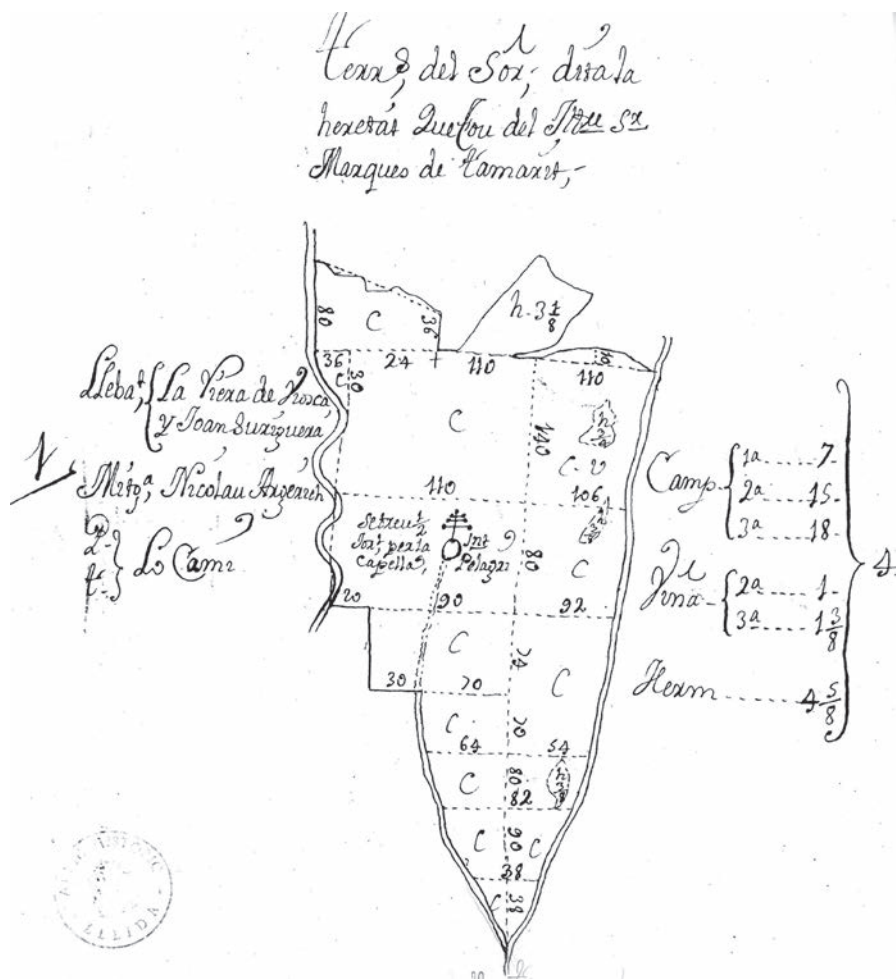
5. Vegeu el decret d'instauració del cadastre, de 15 d'octubre de 1716, a Sobrequés, Jaume (1976), "L'uniformisme fiscal. Normativa general sobre l'establiment del Reial Cadastre", *L'onze de setembre i Catalunya*. Barcelona: Editorial Undarius, pp. 117-122.

FIGURA 5

Croquis del terme de Biosca. Cadastres, 1729

FIGURA 6

Terres del senyor. Cadastre de Biosca, 1729.

lugar, y mantener su labranza, a sido preciso mercar otros pares con su pención de censales, y sobre por esto pasa de 12 pención todos los anyos los que hasen los moradores de dicho lugar..⁶

Aquest tracte envers la universitat de Fontllonga evidencia el caràcter més repressiu que fiscal de la nova imposició. No serà fins els anys 1730 que es faran nous cadastres, més ben fets, on figura el nom del geòmetra que els va compondre, on sovint les parcel·les apareixen ben mesurades amb tota sèrie de detalls. Les figures 5 i 6 mostren el perfil del terme de Biosca (la Segarra) i la propietat del senyor (que fou el marquès de Tamarit) segons el nou cadastre de 1729. Hauran de passar més de cent anys perquè trobem el nou instrument que substitueix el cadastre: els amillaraments i les prèvies cartilles avaluatòries on es detalla per a cada cultiu els ingressos bruts, els costos i, finalment, el líquid imposable.

Realitats i projectes senyorials al segle XVIII

També els senyors tenien interès a disposar de plànols amb el detall de les terres concedides en emfiteusi o projectes de concessions emfitèutiques. Posem com a exemple les terres que el Gran Priorat de Catalunya tenia a la Corda de Gardeny (Lleida) i a la Novella (Vila-sana, Pla d'Urgell).

Els hospitalers posseïen al tombant dels segles XVII i XVIII més de quatre-cents jornals establerts en emfiteusi en diverses partides de l'horta de Lleida, entorn d'una quarta part d'aquells a Copa d'Or-Fontanet i una altra quarta part a la Corda de Gardeny o a la Mariola (quadre 1). Des de la primera meitat del segle XIV (1312), a través de la comanda de Gardeny, gaudiren dels béns que havien estat dels defenestrats emplers.

La figura 8 està feta per Anton Melet, mestre de cases de Lleida, sense que hi consti l'any.⁷ És un plànol detallat de les parcel·les concedides en emfiteusi al segle XVIII. Hem posat al costat el plànol en blanc i negre (figura 7) que evidencia que Anton Melet va realitzar un plànol pràctic, on atorga un número

6. Arxiu Històric de Lleida (AHL), Cadastre de Patiño, caixa 50, Biosca, "Gravámenes", 1723.

7. ACA, Col·leccions, Mapes i Plànols, 181, "Nota o discreció de la Montaña y Terreno que posehexen y reguen molts individuos de la Ciudad de Lleyda, de la agua de la calçada que es del Gran Prior de Catalunya (...). Antón Melet, Mestre de cases de la pnt. Ciudad de Lleyda".

a cada parcel·la, molt semblant al que faria actualment la Junta de Sequiatge de la mateixa zona (figura 9). En un cas seria una base cartogràfica dels diversos emfiteutes numerats, complementària dels capbreus. L'altre plànol és la parcel·lació actual de Gardeny amb la finalitat de conèixer els regants que han de fer front als sequiatges per reg.

QUADRE 1

<i>Partida</i>	<i>1690-1706</i>		
	<i>Jornals</i>	<i>Concessions emfiteutiques</i>	<i>Jornals per concessió</i>
Balàfia	53,58	13	4,12
Casa Antiga	21,58	8	2,70
Coma de Sant Ruf	8,00	3	2,67
Copa d'Or, Fontanet	113,33	20	5,67
Corda de Gardeny, o Mariola	115,25	19	6,07
Cunillars	8,00	2	4,00
els Rovinals	5,00	1	5,00
la Femosa	20,00	1	20,00
les Pardinyes Altes i Baixes	40,99	9	4,55
Llívia	11,50	2	5,75
Marimunt	20,00	4	5,00
Quadra de Canet o Camp- Rodó	5,50	2	2,75
Quadra de les Torres de Sanui	10,00	2	5,00
Rufea de Baix o Segalar	2,00	2	1,00
	434,73	88	4,94

Terres del terme de Lleida sota senyoria dels hospitalers repartides en emfiteusi, 1690-1706. Font: Arxiu de la Corona d'Aragó (ACA), Gran Priorat de Catalunya (GPC), Sant Joan de Jerusalem (SJJ), armari 11, lligall 3.

FIGURA 7

FIGURA 8

Plànols detallats de les parcel·les concedides en emfiteusi al segle XVIII. Fets per Anton Melet, mestre de cases de Lleida. ACA, Col·leccions, Mapes i Plànols, 181.

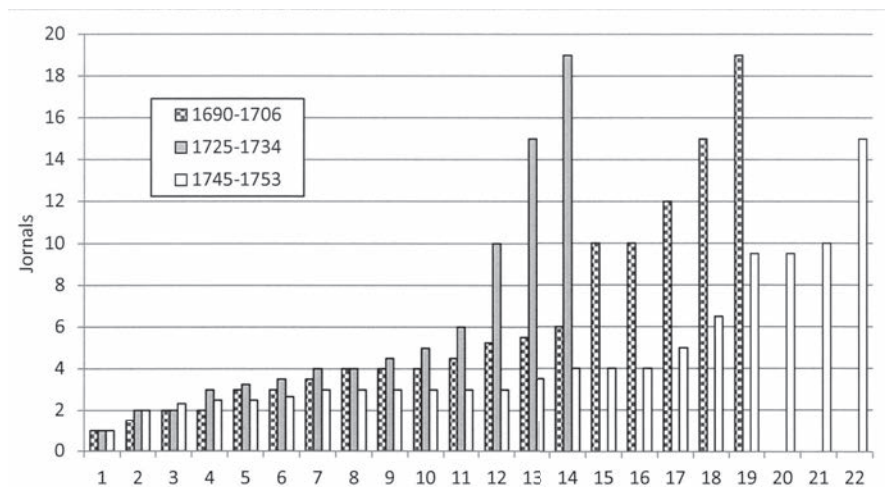
El gràfic adjunt mostra l'evolució dels emfiteutes de Gardeny durant la primera meitat del segle XVIII. S'observa en els diversos moments del gràfic el predomini dels emfiteutes amb menys de deu jornals, i especialment els que tenen menys de quatre i sis jornals. Entre 1690-1706 i 1725-1734 hi ha una reducció del nombre d'emfiteutes, probablement com a conseqüència de la Guerra de Successió i les difícils conjuntures posteriors. A mitjans segle creix força, relativament, el nombre total d'emfiteutes.

FIGURA 9

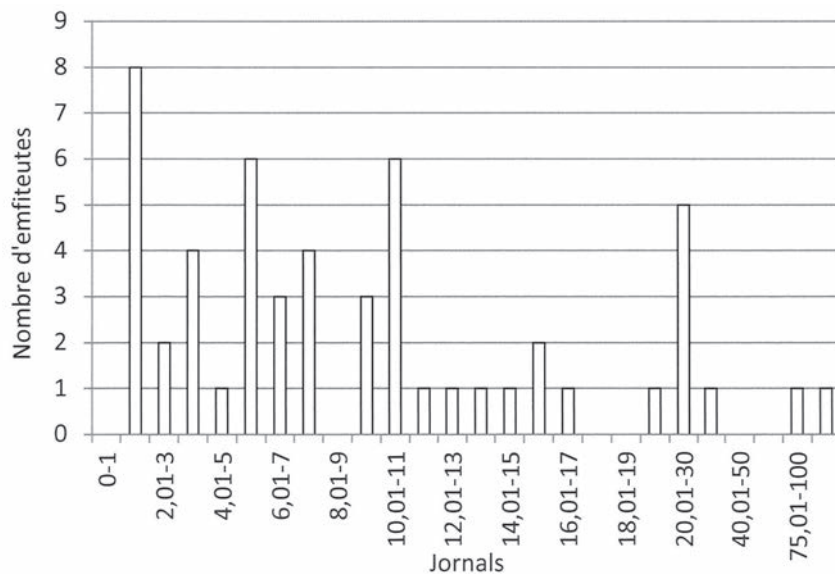
Plànol actual de Gardeny. Font: Arxiu de la Junta de Sequiatge.

GRÀFIC 1

Jornals per emfiteuta a la Corda de Gardeny, 1690-1753. Font: ACA, GPC, SJJ, armari 11, lligall 3.

GRÀFIC 2

Establiments emfitèutics sobre la Novella (Vila-sana, Pla d'Urgell), 1774-1777. Font: ACA, GPC, SJJ, armari 12, lligall 1.

Molt detallada és també la planificació de nous processos de colonització. Els anys 1774-1777, el comanador de Barbens proposa repartir emfiteùticament el terme de la Novella, amb una entrada i cens simbòlics. El plànol, de dimensions grans (figura 10), mostra les parcel·les, les cases, les vinyes, les pletes, les basses, els camins... amb el nom i la població de residència dels emfiteutes. Amb la documentació escrita que l'acompanya hem pogut fer el gràfic 2, en el qual s'observa el predomini dels petits emfiteutes, però també tenen una moderada presència els mitjans i grans emfiteutes.

El projecte d'Almacelles. Els Guàrdia, senyors d'Almacelles

Almacelles fou fins 1773 un poble de jurisdicció reial. El 3 de juny de 1773, Carles III atorga el poble a Melcior Guàrdia Matas i aquest serà senyor el 21 de març de 1774. Guàrdia s'hagué de comprometre a sumes importants i el negoci devia ser factible ja que competí amb l'advocat representant dels creditors de la universitat, el doctor Gerard Cervià.⁸

Guàrdia hagué de comprar el terme al propietari, Josep Glòria, i es comprometé també amb el rei a liquidar l'endeutament municipal en deu anys i deu pagues.⁹ I repoblar i colonitzar el terme d'Almacelles i la Saira. En total, haurà de desemborsar 107.364 lliures per liquidar el deute (tornar capitals de censals i les pensions endarrerides) més 5.000 lliures lliurades al propietari. Construirà una església, trenta cases per a veïns, un forn, una fleca, un hostal i una taverna i farà que es cultivin les terres suficients per a aquests primers veïns. Melcior Guàrdia rebrà les típiques rendes senyorials a l'ús a les terres de Lleida.¹⁰ Per tal d'arrodonir el control de totes les rendes, el 1778 comprà el delme de tots els fruits al Capítol de Lleida, per un preu superior a les 15.000 lliures.

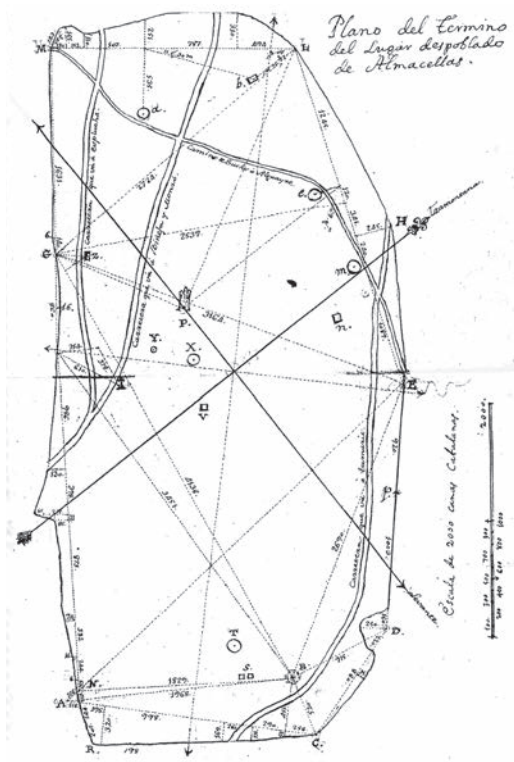
Les figures 11 i 12 mostren el plànol del terme despoblat d'Almacelles i el mapa que l'arquitecte Mas Dordal feu, ubicant a la part dreta de baix les cases que s'havien de construir seguint

8. Tot el procés d'adquisició d'Almacelles per Melcior Guàrdia es reproduïx, amb els documents originals, en el llibre d'Oscar Lalana (2002), *Els arxius dels barons d'Esponellà. La fundació de la nova Almacelles (1755-1789)*. Almacelles-Lleida: Ajuntament d'Almacelles-Pagès editors.

9. La nostra lectura sobre el cost de l'operació es basa en els documents originals reproduïts a Lalana (2002), *Els arxius...*

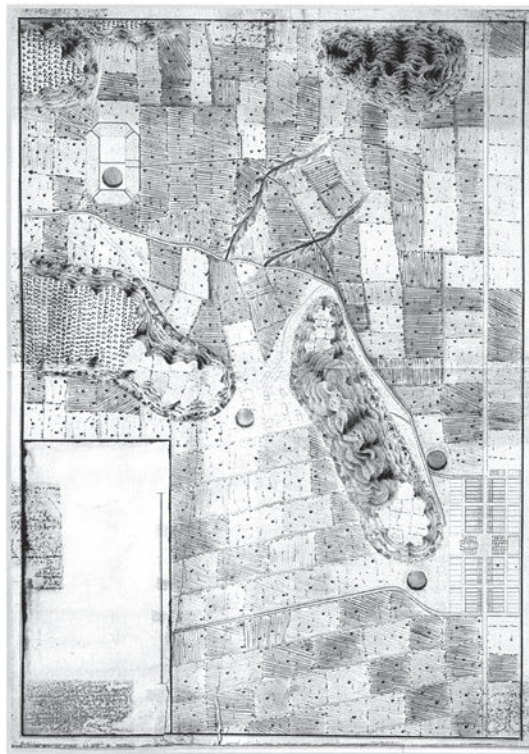
10. Vicedo-Rius, Enric (1991). *Les Terres de Lleida i el desenvolupament català del set-cents. Producció, propietat i renda*. Barcelona: Crítica.

FIGURA 11

Plànol del terme despoblat d'Almacelles.
Realitzat el 1755 per Joan Cherta.

FIGURA 12

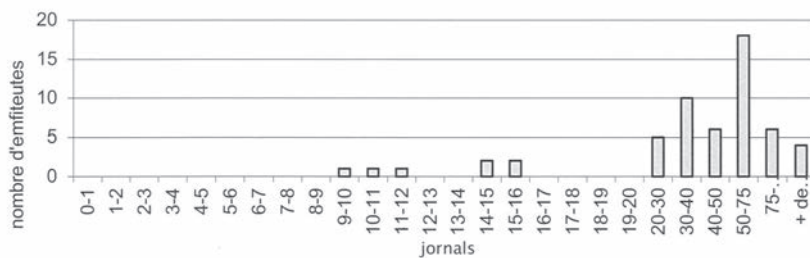
Mapa fet per l'arquitecte Mas Dordal.

el model il·lustrat de planta ortogonal. El plànol és anterior a la compra de Guàrdia. Fou realitzat el 1755 per un dels geòmetres més reputats, Joan Cherta.¹¹ És visible el detall de la feina topogràfica realitzada. Coneixem els contractes emfitèutics fets el 1800 pel seu fill Jaume Guàrdia.¹² Foren emfiteusis amb una entrada molt elevada. No disposem dels plànols però sí de la informació de les parcel·les establertes corresponents a cada emfiteuta. No hi

11. Vegeu el *Diccionari de mapes parcel·lars i agrimensores a Catalunya (segles XVIII-XIX)*, <http://www.ub.edu/gehc/agrimensores/>; Burgueño, Jesús (2009), "Els geòmetres del cadastre de Catalunya (1720-1815)", *Cuadernos de Geografía*, 86, 261-288.

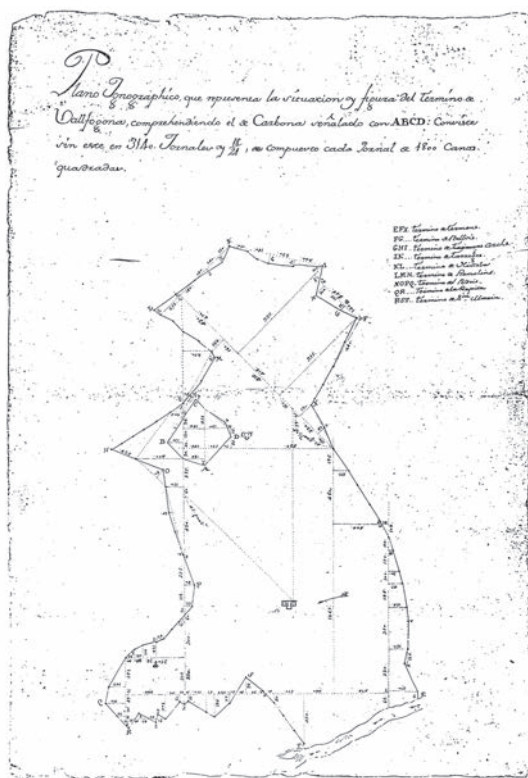
12. Vicedo-Rius, Enric (2009), "La colonització rural a la Catalunya occidental. Almacelles, 1750-1830", *Jornades Internacionals d'Urbanisme i Arquitectura de la Il·lustració*, pp. 17-30, Almacelles-Lleida, Ajuntament d'Almacelles-Pagès editors.

GRÀFIC 3

Mida de les concessions emfitèutiques, Almacelles, 1800. Font: Arxiu Històric de Lleida, Protocols Notarials d'Ignasi Alies, registre 183, any 1800.

FIGURA 13

Planimetria de Vallfogona de Balaguer feta pel geòmetra Carlos Cherta, 1763. Font: Arxiu Capitular de Lleida (ACL).

ha dubte que una part significativa dels emfiteutes eren persones que veien la possibilitat de negoci. La major part dels emfiteutes disposaven d'una quantitat important de terra i només uns pocs serien el que podem anomenar *pagesia mitjana*. També Guàrdia treballà amb Mas Dordal i altres propietaris de la zona —com el Capítol de Lleida— per fer una séquia, que finalment donarà pas al canal de Tamarit, molt més tard.¹³ El plànol de Joan Cherta servirà a Mas Dordal per dissenyar el recorregut del nou rec projectat.

Colonització i repoblament del terme de Vallfogona de Balaguer, 1763-1775

El 1763, Carlos Cherta feu la planimetria adjunta del terme de Vallfogona de Balaguer a petició del capítol de la catedral de Lleida com a administrador dels béns de la Pia Almoina. El capítol de Lleida no encetà cap procés de repoblament dels termes que tenia propis, com Montagut a Alcarràs; Grealó, Vinatesa, la Cogullada, Moradilla, Olamins, Astor a Lleida, o Safareig i Gatén a Bellvís. A diferència del que feu el Gran Priorat de Catalunya en les darreres dècades del set-cents d'establir emfitèuticament pagesos en tota una sèrie de terres dels seus termes, el capítol es limitava a concedir llicències de cultius, unes parceries precàries revocables en tot moment. Vallfogona de Balaguer fou l'excepció.¹⁴ Era un terme molt valorat i que tingué un paper important en la transhumància.¹⁵

El Capítol de Lleida proposà el 1770, i en base a un projecte elaborat el 1742,¹⁶ repoblar el terme de Vallfogona. Els contractes emfitèutics tenien les clàusules habituals a les terres de Lleida, amb tots els drets senyorials, inclòs el delme. Amb l'obligació de plantar vinya i olivera, que sabem, per altra documentació, que

13. Vicedo-Rius, Enric (2015a), "Melcior Guàrdia, Mas Dordal i el projecte d'irrigació del terme municipal d'Almacelles al darrer terç del segle XVIII". *Territori i Societat*, VII, 127-153.

14. "Els establiments i la política de repoblació: Vallfogona (la Noguera) i Almacelles (el Segrià)", Vicedo-Rius, Enric (1991), *Les terres de Lleida i el desenvolupament català del set-cents. Producció, propietat i renda*. Barcelona: Crítica.

15. Vegeu algunes de les llicències de cultiu del segle XVII de parcel·les força grans (entre 40 i 200 jornals) amb una intenció ramadera. Vicedo-Rius, Enric (2015b), *Pagesia, accés a la terra i desenvolupament històric. Els latifundis eclesiàstics a la Catalunya occidental plana (XVII-XX)*. Lleida: Pagès editors, pp. 65-55.

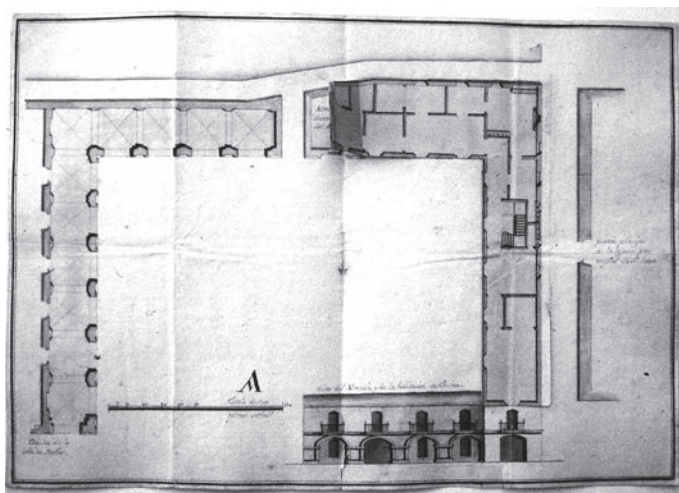
16. Aquest projecte de 1742 prové de "ab lo motiu de haver deliberat lo molt Il·lustre Capítol de la Santa Iglésia de Lleyda, com Administrador de la Pia Almoyna de la mateixa Iglésia, rehedificar lo Poble de Vallfogona, proposa als nous pobladors la capitulació següent", ACL, calaix 78. Un model d'establiment es troba a AML, Segle XVIII, caixa 37, "Establiment de una casa i hazienda en Vallfogona a Jaume Teixidó". 1771.

fou incentivada. Si es volia vendre el domini útil calia que el comprador fos afocat al poble, si no, hauria de demanar permís. Si per deutes havia de deixar de cultivar la terra, els creditors podrien posar un cultivador per tal de reduir-los o eliminar-los. Si no ho fessin ho faria el capítol. I si deixés de cultivar la terra durant tres anys, perdria l'establiment emfitèutic. Totes aquestes característiques evidencien l'interès del capítol perquè el repoblament es fes realitat.¹⁷

Projectes urbans a Lleida

L'Ajuntament de Lleida realitzà dues construccions importants a la Lleida de la segona meitat del segle XVIII, La construcció de la Catedral Nova es realitzà en l'espai on hi havia l'Almodí, que fou traslladat a la plaça de Sant Joan als anys 1760. I el dipòsit d'aigua, a la part subterrània de l'actual plaça del mateix nom, i la conducció de l'aigua a tot una sèrie de fonts en condicions relativament higièniques i molt millors que la captació amb cànTERS d'aigua del riu Segre.

FIGURA 14

Plànol del nou almodí de la plaça de Sant Joan, 1769.

Font: Arxiu Municipal de Lleida.

17. S'estudia aquest repoblament amb molta documentació a "El repoblament (1763-1775), Galitó, Arnau, Mateu, Jaume, Plens, Mercè, Rubió, Jaume, i Torrent, Raül (2016), *Història de Vallfogona de Balaguer. Dels orígens al repoblament*, pp. 249-312. Vallfogona de Balaguer: Ajuntament de Vallfogona de Balaguer.

FIGURA 15

L'almodí de Lleida a la plaça de Sant Joan de Lleida.

L'Institut Geogràfic y Estadístico de España

Quan realment comença de manera tècnicament molt avançada l'elaboració de plànols i mapes és quan es posa en marxa la tasca d'elaborar plànols topogràfics per part de l'Institut Geogràfic y Estadístico de España. La figura adjunta mostra el plànol topogràfic de Torrebesses realitzat el 1919. Tot i que la imatge tal com s'ha reproduït no permet veure el detall, s'hi descriuen tota mena d'aspectes físics (camins, turons, etc.) i tota mena de realitzacions humanes, siguin estructures d'obtenció i distribució d'aigua (séquies, pous, basses...) i tota mena d'elements construïts per la pagesia, com molins, cabanes... Gràcies a aquests detalls hem pogut elaborar la figura 17, on consten basses, pous, fonts, rentadors, cases, masos i cabanes, corrals i pallers, i molins. Destaquen els masos i les cabanes dispersos per un terme que és gran i té una complexitat orogràfica, la qual cosa exigeix passar algun temps prop dels camps i cultius per realitzar determinades tasques.¹⁸

18. Aldomà, Ignasi (2013, coordinador). *L'aigua patrimoni de la Catalunya seca. Passat i present en l'entorn de Torrebesses*. Torrebesses: Ajuntament de Torrebesses.

Cal constatar, també, els pocs pous que figuren en aquesta topografia, quan actualment s'observa al llarg de la séquia principal tota una sèrie de pous que segurament foren construïts després de 1919.

FIGURA 17

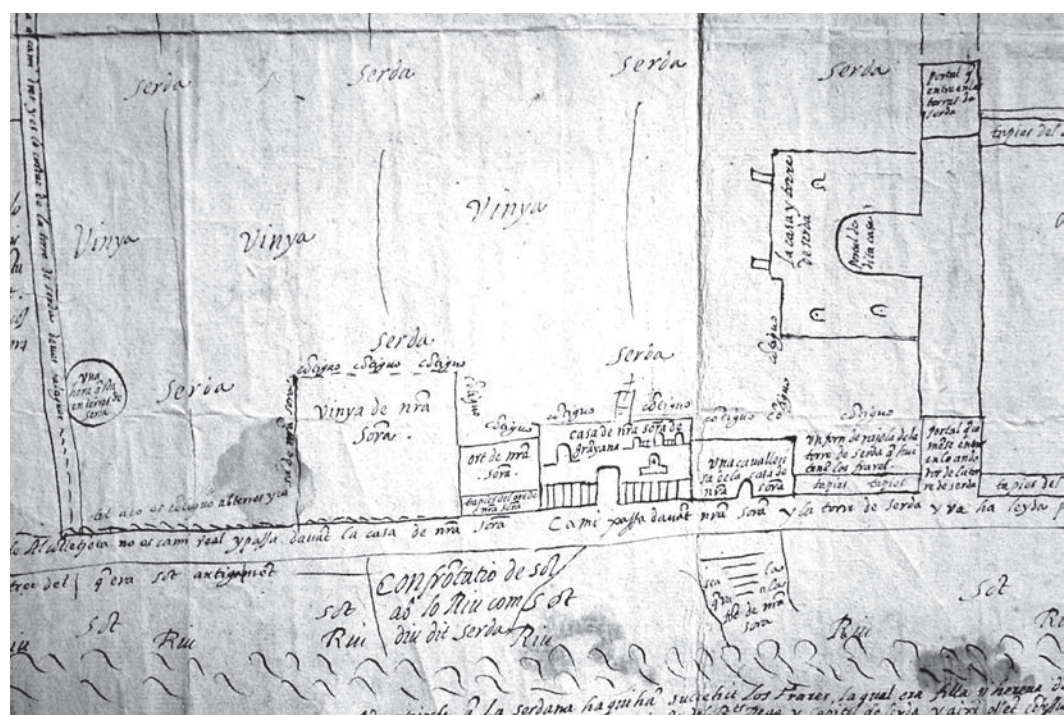

Elements principals del paisatge humanitzat de Torrebesses, 1919. Font: elaboració a partir del plànol anterior. Aldomà, Ignasi (2013, coordinador). *L'aigua patrimoni de la Catalunya seca. Passat i present en l'entorn de Torrebesses*. Torrebesses: Ajuntament de Torrebesses.

Plànols privats

Els arxius privats recullen plànols i mapes que es van realitzar per tal de tenir una informació precisa sobre alguna part del territori. Per exemple la figura 18 és una part d'un plànol més gran que inclou més vinya i algun hort. Totes aquestes vinyes eren propietat d'un tal Serdà. Mapes com aquest ajuden a entendre la configuració del paisatge agrari, almenys per zones concretes.

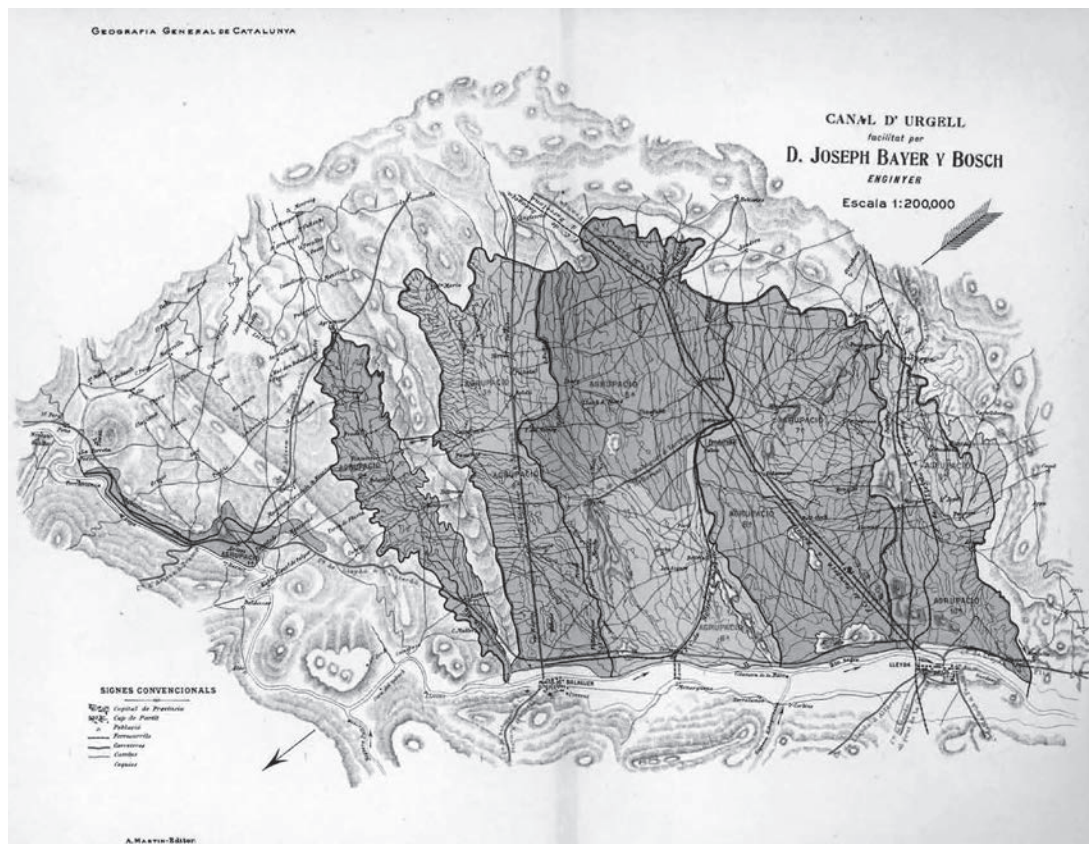
FIGURA 18

Plànol parcial de l'àrea de l'ermita de Grenyana, Lleida. Font: ACL.

De més ampli abast és una part de la documentació que es conserva en empreses de gran impacte territorial. El mapa dels recs del Canal d'Urgell del començament del segle xx dona força informació gràfica, que després podem confirmar i desenvolupar a partir de la documentació escrita o de la documentació cartogràfica sota el títol "Estadística parcel·laria". La figura 19 reflecteix una realitat que s'ha desenvolupat des dels primers lustres dels anys 1860.

FIGURA 19

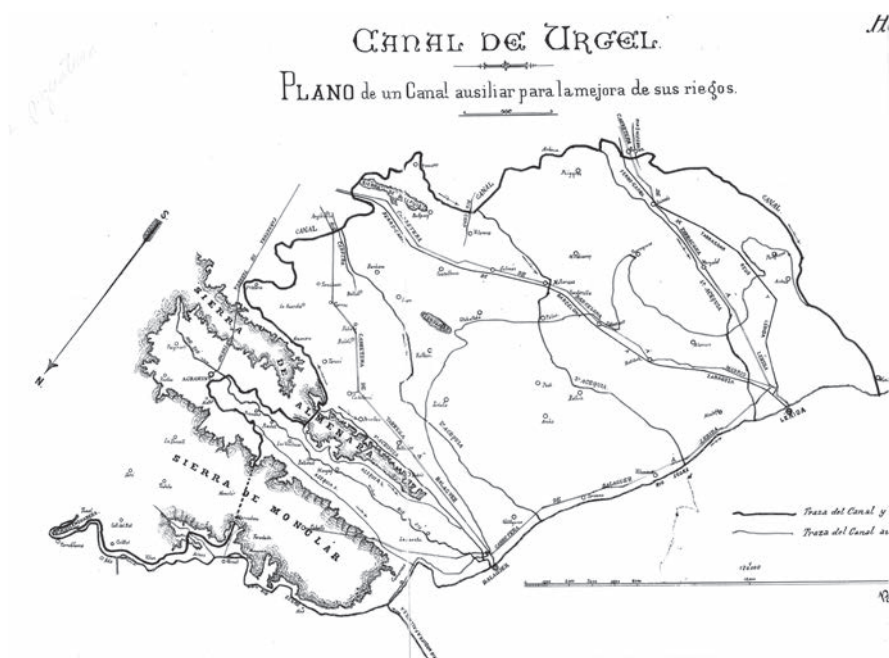
Plànol de la zona regada pel Canal d'Urgell, primeres dècades del segle xx.
 Font: Rocafort, Ceferí, "Menàrgues", a Carreras i Candi, F. (dir.), *Provincia de Lleyda. Geografia General de Catalunya*. Establiment editorial d'Albert Martín, Barcelona: 1913?-1918?

A començaments del segle xx era evident que l'aigua del Canal d'Urgell no era suficient per a dotar de reg suficient totes les terres, fins i tot les dedicades a vinya i olivera. Al congrés de Tàrrrega de 1910 de la Federació Agrícola Catalano-Balear, Ignasi Girona i Vilanova, en la ponència sobre "Producció y circumstancies en que's desentrolla l'agricultura al Urgell", proposava dues alternatives per resoldre el problema: ampliar el caixer del canal o bé construir un subcanal, opció aquesta darrera que resultaria

més econòmica. El Sindicat General de Regants i la Sociedad Anónima Canal de Urgell haurien d'encarregar-se de l'obra.¹⁹

La Reial Ordre de 30 d'octubre de 1919 concedia el Canal Auxiliar d'Urgell a la Sociedad Anónima Canal de Urgell. A causa de les reivindicacions dels regants, es passà la concessió al Sindicat General. La construcció es feu entre el 4 de maig de 1929 i el 18 de juliol de 1932.

FIGURA 20

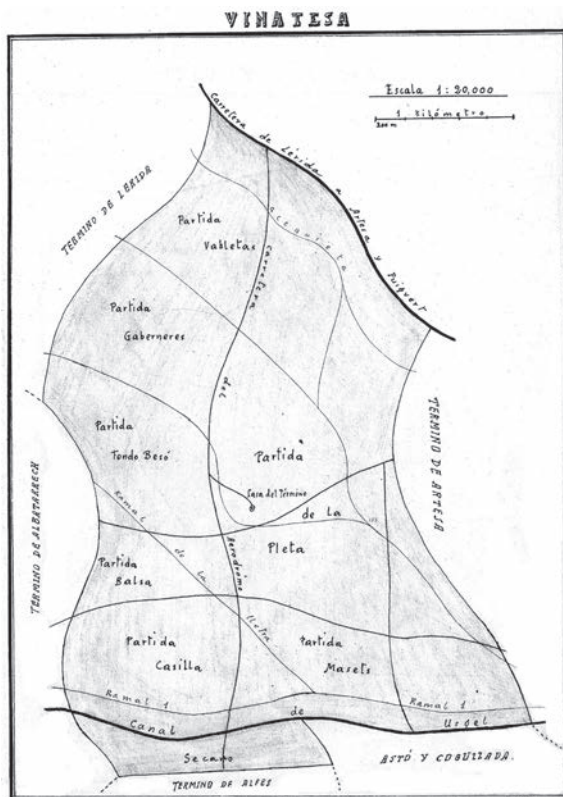
Proposta de Canal Auxiliar d'Urgell. Font: Arxiu de la Comunitat General de Regants dels Canals d'Urgell.

Plànols privats. La Sociedad Anónima Canal de Urgell i la Unió Laical de Beneficiats

Les imatges de Vinatesa mostren dues il·lustracions de natura ben diferent. La figura 21 és una de les que inclou el beneficiat

19. Federació Agrícola Catalano-Balear (1910), *XIIIè Congrès de la Federació Agrícola Catalano-Balear, Tàrraga, 1910*. Barcelona: J. Riera, impressor.

FIGURA 21

Plànol de Vinatesa, 1952. Font: Carbonell Reñé, Alejandro (1952), *Breves notas históricas sobre la Unión Laical de Beneficiados de la Santa Iglesia Catedral de Lérida con la estadística de su personal*, Lleida, 30 de desembre de 1952, P3B_M2_P2_C02, ACL.

Alejandro Martorell en la seva història de la Unió Laical de Beneficiats.²⁰ Tot i que concreta el nom de les partides, la ubicació de la casa i de la pleta, així com les carreteres, el Canal d'Urgell i els seus ramals, poc ens diu de la parcel·lació de la terra. De fet, és d'una il·lustració d'un llibre sense imprimir i no reflecteix els contractes de parceria (llicències de cultiu) que eren vigents.

20. Carbonell Reñé, Alejandro (1952), "Breves notas históricas sobre la Unión Laical de Beneficiados de la Santa Iglesia Catedral de Lérida con la estadística de su personal, Lleida, 30 de desembre de 1952", P3B_M2_P2_C02, ACL. Exemplar mecanografiat i enquadernat en format llibre.

Les dades dels cultivadors amb llicència (parceria precària) mostren per al 1949, any pròxim a l'anterior mapa, que el 18,01% dels cultivadors —els d'una hectàrea o menys— només tenien un 5,45% de la terra. De més d'1 a 3 hectàrees són el 57,82 dels cultivadors i tenen el 46,67% de la terra. Sembla que hi ha més equilibri entre cultivadors i terra posseïda. I a partir de tres jornals es produeix novament un desequilibri en què un percentatge més petit de cultivadors tenen un percentatge més elevat de terres. Cal tenir present que són unes terres que, sovint, s'afegeixen a les que cultiven els parcers en els pobles de residència. I no hi ha grans concessions com, en el passat, s'havia constatat en algunes zones de les terres de Lleida, sovint amb contractes emfitèutics. Com hem vist a Almacelles.

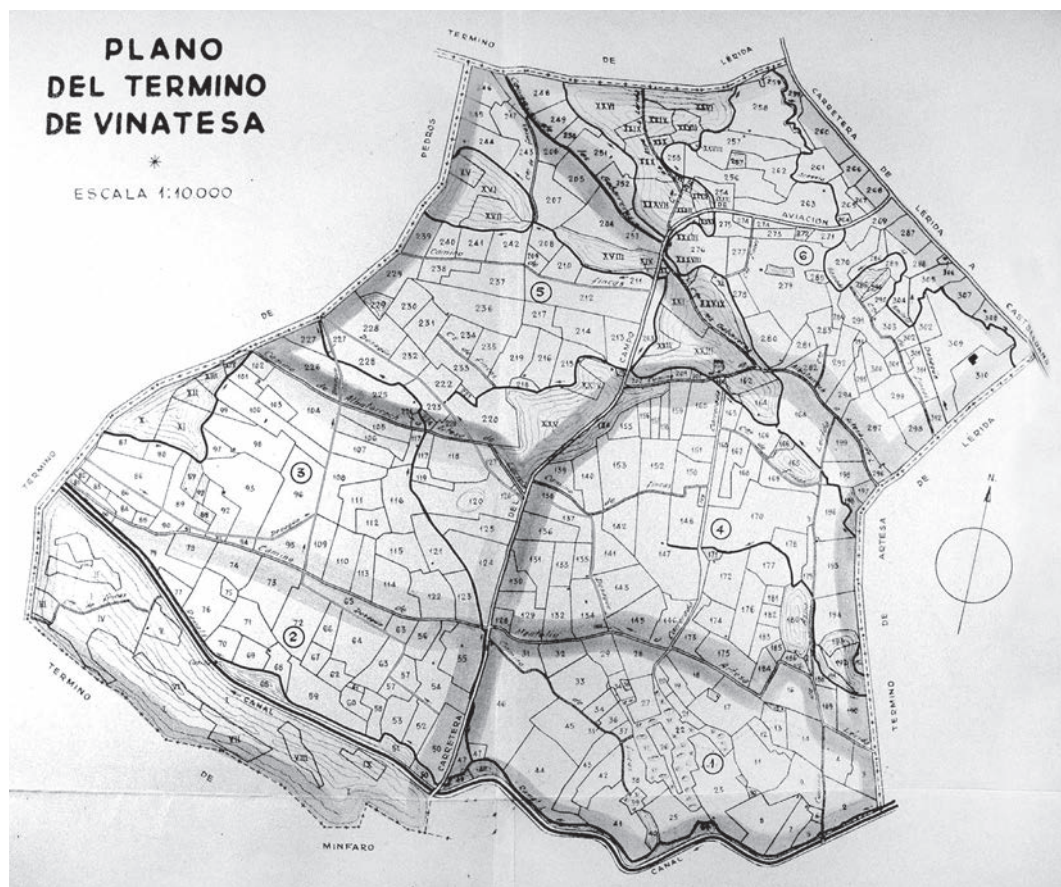
QUADRE 2

	<i>Vinatesa, 1949</i>						
	<i>Cultivadors</i>		<i>Extensió en hectàrees</i>				<i>ha/ cultivador</i>
	<i>nre.</i>	<i>%</i>	<i>regadiu</i>	<i>secà</i>	<i>total</i>	<i>%</i>	
0,01-1	38	18,01	26,22	0,95	27,16	5,45	0,71
1,01-2	69	32,70	99,74	5,23	104,97	21,05	1,52
2,01-3	53	25,12	120,83	6,89	127,72	25,62	2,41
3,01-4	22	10,43	68,09	9,30	77,39	15,52	3,52
4,01-5	13	6,16	46,81	10,06	56,88	11,41	4,38
5,01-6	9	4,27	44,27	4,83	49,11	9,85	5,46
6,01-7	3	1,42	17,21	1,60	18,81	3,77	6,27
7,01-8	-	-	-	-	-	-	-
8,01-9	2	0,95	17,00	0,00	17,00	3,41	8,50
9,01-12	2	0,95	13,22	6,32	19,54	3,92	9,77
Total	211	100,00	453,39	45,18	498,58	100,00	2,36

Distribució de la terra sota llicència de cultiu (parceria), Vinatesa, 1949. Font: ACL, P3B_M2_P2_C01, "Unión Laical de Beneficiados. Licencias de aparceros".

Qui es beneficiava del treball d'aquests cultivadors de Vinatesa? Dues entitats: la Unió Laical de Beneficiats com a perceptora del terratge, és a dir, una porció de la collita com a renda de la terra, i la Sociedad Anónima Canal de Urgel, perceptora del novè o de la quantitat en diners per l'ús de les aigües del Canal d'Urgell. Entre aquestes dues institucions hi ha una estreta col·laboració ja que

FIGURA 22

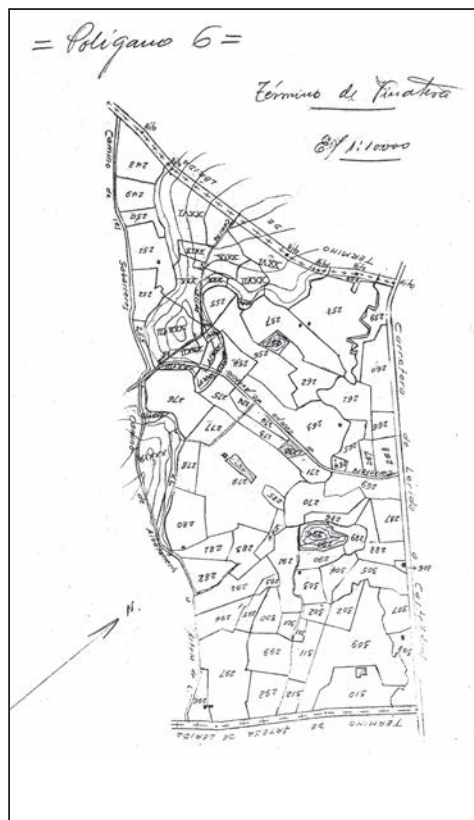
Plànol del terme de Vinatesa, elaborat per la Sociedad Anónima Canal de Urgell.
Font: ACL. Documentació sobre la Unió Laïcal de Beneficiats.

tenen interessos coincidents. En el boicot dels cultivadors amb llicència de Safareig i Gatén a Bellvís al pagament del terratge als beneficiats a partir de 1918, els eclesiàstics consultaren amb la societat del canal per obtenir informació sobre els cultivadors que hi havia i que també pagaven el sequiatge pel rec (el novè). El terratge era d'un vuitè en el regadiu.²¹

21. Vam poder analitzar el conflicte entre els parcers de Safareig i Gatén i els beneficiats gràcies a la documentació judicial i dels beneficiats conservada a l'Arxiu del

Ara, a mitjan segle xx, els beneficiats tenien còpia del plànol amb tots els cultivadors realitzat pel Canal d'Urgell. Aquest mapa era el mateix que la societat tenia a la seva seu individualitzat per polígons (figura 22).

FIGURA 23

Plànol del polígon 6 de Vinatesa.

Font: Arxiu de la Comunitat General de Regants dels Canals d'Urgell.

Canal d'Urgell, prova de l'estreta relació entre ambdues institucions. ACGCU, cap. XIV, art. III, grup B, arxivat a cap. VII, art. II, grup A, n.º 4, Término Safareig y Gatén. Los colonos de los términos de Safareig y Gatén se sublevan contra la Unión de Beneficiados de la S. I. Catedral de Lérida, para terminar con el tributo de sus cosechas. Vicedo-Rius, Enric (2015b), *Pagesia, accés a la terra i desenvolupament històric. Els latifundis eclesiàstics a la Catalunya occidental plana XVII-XX*. Lleida: Pagès editors.

La fotografia aèria: l'evidència

L'aviació i la fotografia permeten disposar d'imatges reals de l'estructura de la parcel·lació de l'espai agrari. Serà amb el vol que l'exèrcit dels Estats Units feu sobre Espanya per fotografiar tot el territori que l'administració franquista en rebé una còpia on per primera vegada es mostraren espais comunals a la zona de muntanya pirinenca que s'havien ocultat per les comunitats pageses durant la desamortització de Madoz a partir de mitjan segle XIX.

El vol encarregat el 1956 per la Junta de Sequiatge no descobrirà espais no declarats però donarà un instrument inqüestionable amb el qual elaborar plànols més concrets i poder fixar més adequadament els sequiatges de les séquies de Pinyana i Fontanet.

FIGURA 24

Fotografia aèria de la zona d'Almenar, 1956. Font: Arxiu de la Junta de Sequiatge, Àrea d'Almenar, Foto plànol de l'àrea regada pel Canal de Pinyana, encarregat per la Junta Central a l'empresa Trabajos Aéreos y Fotogramétricos de Barcelona. 1956.

Croquis al servei de l'arquitectura i la tecnologia

Una de les fonts més valuoses sobre el desenvolupament tecnològic seria l'anàlisi dels contemporanis sobre les màquines i el seu funcionament. El precedent més complet el tenim el 1556, amb l'obra "De Re Metallica" feta per Georgius Agricola.²²

Tal com avancem en el temps trobem cada cop més obres que incorporen els detalls de les realitats i tecnologies que estudien. Per exemple, *L'Encyclopédie ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*, dirigida per Diderot i d'Alembert entre 1751-1772, un dels resultats més visibles de la Il·lustració Francesa.²³ O els gràfics en les obres de Jethro Tull (1751, 3.ª edició), *Horse-hoeing Husbandry: Or, An Essay on the Principles of Vegetation and Tillage*. Londres: A. Millar,²⁴ o de Hale, Thomas A. (1756), *A compleat body of husbandry*. Londres: T. Osborne and J. Shipton.²⁵ A l'època de la revolució industrial són freqüents les publicacions sobre tecnologia, que no esmentarem pel seu extraordinari volum.

Entre la gran diversitat de documentació gràfica que hom pot obtenir en els arxius cal destacar tot allò que té a veure amb croquis, esquemes, projectes. N'hem fet una selecció de tres exemples diversos.

El primer exemple és l'esquema d'un molí oliver conservat a l'Arxiu Capítular de Lleida. Hi ha diversos documents gràfics que poden permetre els especialistes analitzar les característiques d'aquest molí segurament de finals del segle XVIII i començaments del XIX. Hem vist, quan hem parlat del repoblament de Vallfogona de Balaguer, l'interès del capítol en la vinya i l'olivera que obligava a plantar i, a més, incentivava que es fes. El 1788 es gratificarà la plantació d'oliveres.²⁶

22. <https://www.gutenberg.org/files/38015/38015-h/38015-h.htm>

23. <http://enccre.academie-sciences.fr/encyclopedia> [consulta: 13 juny 2021]

24. <https://archive.org/details/horsehoeinghusba00tull/page/n3/mode/2up?view=theater>

25. <http://dx.doi.org/10.3931/e-rara-16303>

26. ACL, Actes, "Comissió per a gratificar als vehins de Vallfogona que plantaran olivers", 18 de març de 1788; AML, secció Segle XVIII, caixa 37, "Establiment de una casa y hazienda en Vallfogona a...". 1771.

FIGURA 25

Il·lustració procedent de "De Re Metallica", de Georgius Agricola.

El segon document es conserva a la Junta de Sequiatge i forma part d'una reclamació de Domingo Sert, gran concessionari de salts d'aigua per a produir hidroelectricitat.²⁷

27. Tarraubella i Mirabet, Francesc Xavier (1990), *La Canadenca al Pallars. Repercussions socio-econòmiques de la construcció de l'embassament de Sant Antoni a la Conca de Tremp (1910-1920)*, Lleida. Virgili i Pagès.

El tercer document és una sol·licitud per fer una torre a l'horta de Lleida. L'horta, des del segle XVIII en què l'autoritat borbònica prohibí l'edificació d'habitatges, estava despoblada malgrat que a la segona meitat del segle XIX s'enderrocaren les muralles i ja no hi havia cap prohibició. Com es veu al quadre adjunt, el 1857 només hi havia set nuclis de població amb una seixantena llarga d'habitants. I el 1848 només hi havia vint-i-quatre torres o masos que havien produït vi, més de la meitat dels quals —tretze— havien elaborat entre 300 i 600 cànirs.²⁸

Però no fou fins el primer terç del segle XX que es poblà seriosament i es colonitzà novament l'horta de Lleida, especialment les zones més llunyanes que, quan no es podia viure a l'horta, quedaven sense cultivar o mal endreçades.²⁹ L'Arxiu Municipal de Lleida, a la secció Administrativa, conserva moltes de les sol·licituds de construcció de torres. L'exemple és un dels més habituals, senzills, que sovint encara es conserven. Es construïren en la línia que proposà Antoni Blàvia en el seu estudi sobre l'horta, que guanya el 1889 el premi de la Societat Econòmica del País de Lleida.³⁰

QUADRE 3

<i>Nuclis</i>	<i>Cèl·lules inscrites al cens</i>	<i>Habitants</i>
Santuari de Granyena	1	5
Santuari de Butsènit	2	15
Garrut, caseriu	3	21
Bordeta, caseriu	4	26
Torre-ribera	deshabitat	
Grealó	deshabitat	
Moredilla	deshabitat	
Total	10	67

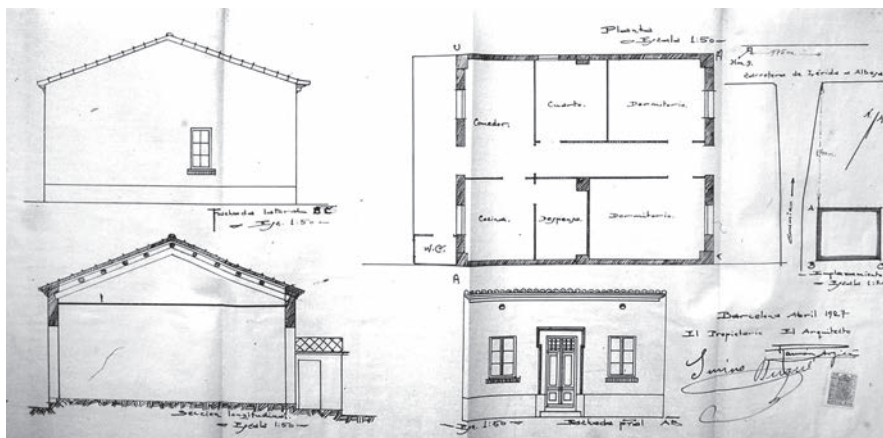
Nuclis i termes dins el districte municipal de Lleida, 1857. Font: AML, caixa 1609, "Nomenclator de los pueblos, aldeas, lugares, caseríos, alquerías, iglesias, santuarios y demás edificios que existen en la jurisdicción del distrito municipal de esta Ciudad con espresión de las cédulas inscritas en cada uno de ellos y los habitantes que contienen, Lérida 17 de setiembre de 1857".

28. Arxiu Municipal de Lleida, segle XIX, plec 1543/1538, "*Nota de los lagares en que se hizo vino el año último en las afueras de esta capital, 1848*".

29. Vicedo-Rius, Enric (2008), "Els valors de l'Horta de Lleida, al llarg de la història", a Aldomà, Ignasi (2008, ed.), *L'horta de Lleida. Transformació i salvaguarda d'un espai periurbà*, Lleida, pp. 15-21.

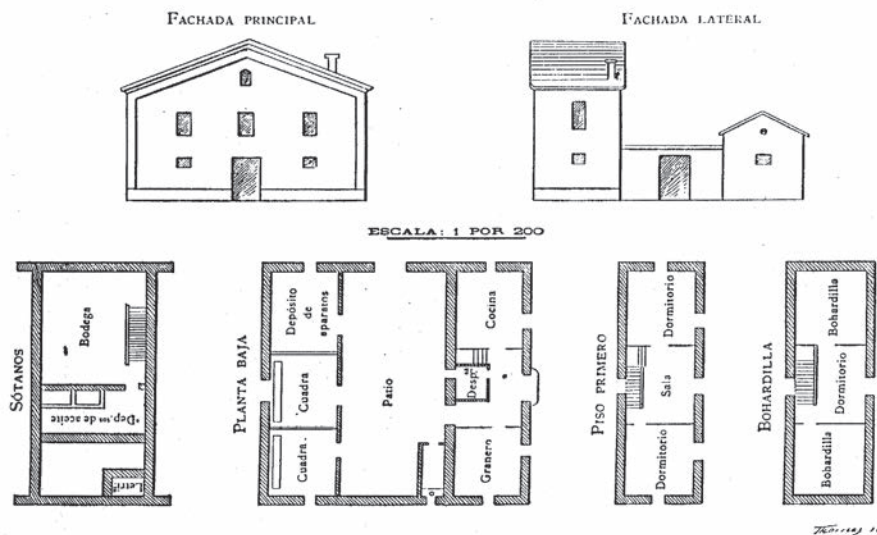
30. Blàvia, A. (1889): "Colonización de la huerta de esta ciudad y medios más convenientes para mejorar la producción de su suelo", a Sociedad Económica de Amigos del País de Lérida (1889), *Solemne sesión celebrada el 12 de mayo de 1889 y memorias agraciadas en dicho acto*. Lleida: Imprenta de José Pla y Pagés, pp. 49-122.

FIGURA 28

Plànol d'un projecte de casa presentat a l'Ajuntament de Lleida, el 1927.
Font: Arxiu Municipal de Lleida. Secció Administrativa.

FIGURA 29

Plànol d'una torre estàndard recomanada per Antoni Blàvia per a repoblar l'horta de Lleida, 1889. Font: Blàvia, Antoni (1889), "Colonización de la huerta...".

La documentació dels arxius privats i públics ens donen informacions gràfiques —mapes, plànols i croquis— que podem inserir i interpretar en els estudis d'història. Materials més freqüents i sistemàtics a partir de la segona meitat del segle XIX, quan les administracions estatals n'encarreguen factures i, en el cas de Lleida, quan es veu la necessitat de colonitzar i repoblar l'horta. La Sociedad Anónima Canal de Urgel i la Junta de Sequiatge generaran plànols i mapes, especialment des del segle XX, als quals s'afegirà el Canal de Catalunya i Aragó a partir de 1910.³¹ Aquests materials i la cartografia que es pot generar a partir de les dades registrades, com capbreus, cadastres, amillaraments, estructures parcel·làries, rendiments... permeten elaborar una cartografia més precisa, especialment quan hi ha més dades a l'època contemporània.

31. Mateu González, Josep Joan (2015), "El canal de Aragón y Cataluña: gestión, construcción y puesta en explotación (1782-1940)". Tesis doctoral. Universitat de Lleida. TDX: <https://www.tdx.cat/handle/10803/380552#>

